

---

**СТОРИНКИ ІСТОРІЇ**

---

УДК 34(091): 343.3 “18/19”

**В.В. Ткаченко,**  
доктор історичних наук, професор,  
головний науковий співробітник  
Національної академії педагогічних наук, Україна  
**О.Ю. Кирієнко,**  
кандидат історичних наук

**НА ВАРТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ДО ІСТОРІЇ  
ПРОТИДІЇ ШПИГУНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ  
ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

*У статті висвітлено досвід роботи спецорганів Російської імперії упродовж 1914–1917 рр. щодо протидії поширенню у суспільстві чуток та дезінформації; описані поширені способи передачі ворожою агентурою важливих даних та відповідні контрзаходи з їх виявлення, знешкодження; загалом охарактеризовано функціонування військово-цензурних органів із приватною кореспонденцією. Центральною ідеєю статті є те, що вживані урядом заходи у сфері інформаційної безпеки були достатньо ефективними, але в комплексі з нерозв'язними глобальними соціально-економічними проблемами Російської імперії вони не могли істотно знизити рівень недовіри до влади, забезпечити стабільність у державі.*

**Ключові слова:** інформаційна безпека, військова цензура, поширення чуток, Перша світова війна, приватна кореспонденція, перлюстрація.

*В статье отражен опыт работы спецорганов Российской империи на протяжении 1914–1917 гг. по противодействию распространению в обществе слухов и дезинформации; описаны распространенные способы передачи вражеской агентурой важных данных и соответствующие контрмеры по их выявлению, обезвреживанию; в общем охарактеризовано функционирование военно-цензурных органов с частной корреспонденцией. Центральной идеей статьи является то, что применяемые правительством меры в сфере информационной безопасности были достаточно эффективными, но в комплексе с неразрешимыми глобальными социально-экономическими проблемами Российской империи не могли существенно снизить уровень недоверия к власти, обеспечить стабильность в государстве.*

**Ключевые слова:** информационная безопасность, военная цензура, распространение слухов, Первая мировая война, частная корреспонденция, перлюстрация.

*Paper studies the experience of the activities of special authorities of the Russian Empire during 1914–1917 regarding counteraction of the widespread rumors and misinformation in the society; the widespread methods of transmission the important data to the enemy agent and appropriate countermeasures for their detection, neutralization; totally, it was characterized the functioning of military censorship authority with private correspondence. The main idea of the paper is that the actions have been taken by the government in the field of information security were sufficiently effective, but in combination with the insoluble global socio-economic problems of the Russian*

© Ткаченко В.В., Кирієнко О.Ю., 2017

*Empire, they could not significantly reduce the level of mistrust of the government, ensure stability in the country.*

**Keywords:** *information security, military censorship, spread of rumors, the First World War, private correspondence, perusal.*

Повсякчас посилюється ворожий вплив на українське суспільство за допомогою інформаційних ресурсів, розкручування істерії через соцмережі, поширення панічних та понурих, антивладних настроїв. Паралельно фахівці з інформаційної безпеки вказують і на пряме стеження за обліковими записами громадян у мережі, зчитування важливої особистої чи службової інформації. Спектр дозволеної до оприлюднення та поширення інформації є одним із показників для визначення рівня демократичності соціуму. Водночас у будь-якому суспільстві, незалежно від типу політичного режиму, держава здійснює регулювання інформаційними потоками, обмежуючи чи взагалі не допускаючи поширення даних, які становлять державну, військову, комерційну таємницю. Указ Президента України щодо блокування низки інформаційних ресурсів, зокрема соціальних мереж, країни-агресора, що не так давно збурих певну частину громадськості, на наше переконання, є цілком логічним і необхідним заходом, спрямованим на посилення інформаційної безпеки держави. Сучасна військово-політична ситуація на Сході України і відкрита інформаційна війна проти нашої держави обумовлюють вдосконалення кіберзахисту, необхідність розробки юридичних, оперативних-практичних заходів щодо унеможливлення передачі й розголошення державної та військової таємниці як через відкриті джерела, так і через спеціально виокремлені ворогом каналами зв'язку.

Упродовж 2014–2016 рр. ми мали багато прикладів того, як безконтрольні та несвідомі дії кореспондентів, інформаційні повідомлення журналістів у ЗМІ про ситуацію в зоні конфлікту, пересування військових підрозділів української армії, їхнє озброєння, оперативні оточення та ймовірні втрати надавали важливі з військової точки зору дані ворожій стороні, іноді сіяли серед українського населення паніку та зневіру, підігравали ворогові в його планах зі зриву мобілізаційних заходів, сприяли зниженню патріотичних настроїв серед військових і населення. Суспільство та влада повинні чітко усвідомлювати, що частина стратегічної та оперативно-тактичної інформації все ж не має висвітлюватися у відкритих джерелах, а спеціальні органи повинні мати юридичні і технічні механізми протидії поширенню дезінформації, унеможливлення кібератаки, інформаційні диверсії. Сформувані і розвинути таке розуміння, а крім того, створити надійні фільтри для поширення такої інформації, стратегічне завдання багатьох міністерств та відомств держави й, у першу чергу, науково-дослідних установ МВС.

*Метою статті є висвітлення досвіду діяльності упродовж 1914–1917 рр. органів військової цензури, поліції та контррозвідки Російської імперії щодо протидії ворожим інформаційним атакам, передачі агентурних даних, поширення небезпечних для армії і держави чуток.*

Аспекти протидії ворожим спецопераціям в інформаційній сфері було розглянуто у працях В. Измозіка [13], В. Сідака [15], О. Смикаліна [16], Старкова [17], О. Ярмиша [18], але робота військових цензорів із виявлення й вилучення кореспонденції із зашифрованим або умовним змістом, карально-розшукові заходи поліції окремо не вивчалися.

Протягом 1914 р. у більшості країн-учасниць Великої війни було запроваджено військову цензуру. Зусилля відповідно створених органів спрямовувалися на унеможливлення збору ворогом оперативних військових даних

із друкованих видань, упередження через приватне листування передачі будь-якої інформації про дислокації, озброєння, укомплектованість військових з'єднань. Загалом спектр інформаційних засобів, за якими здійснювався нагляд військовою цензурою, контррозвідкою та іншими структурами, був досить широким [1, арк. 166–174].

Більшість істориків погоджуються з тим, що в царській Росії упродовж років Великої війни було чи не найкраще налагоджено роботу органів військової цензури й, зокрема, одного з її напрямів – перлюстрації приватної кореспонденції<sup>1</sup>. Цьому, незаперечно, сприяли накопичений досвід (військову цензуру запроваджували у російсько-турецькій (1877–1878 рр.) та російсько-японській (1904–1905 рр.) війнах), ретельна підготовка нормативно-правової бази, яка розпочалася ще з 1911 р., і, безперечно, кадровий потенціал чиновників жандармського та цензурного відомств. Так, упродовж перших днів війни Російська імперія змогла вибудувати дієздатну систему військово-цензурних органів, які відразу ж розпочали виконання своїх функціональних обов'язків [16–18]. Водночас система органів військової й морської цензури у Франції запроваджувалась лише після початку активної фази війни, а у Великій Британії протягом декількох тижнів серпня 1914 р. у питаннях поштової військової цензури панував повний хаос [16, с. 34].

На театрі військових дій, тобто у фронтовій, прифронтовій зонах, запроваджували “військову цензуру у повному обсязі”, якою передбачалося: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перлюстрація внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції. Її виконання покладалося на військово-цензурний відділ штабу головнокомандувача фронту, аналогічні відділи при штабах армій та штабах командування військових округів, які опинилися на театрі військових дій. На решті території Російської імперії діяла “часткова військова цензура”, яка передбачала перлюстрацію тільки міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції, і лише в окремих випадках – внутрішньої. Ці функції здійснювали Головна військово-цензурна комісія при Генеральному штабі та аналогічні комісії при штабах військових округів [1, арк. 166].

З огляду на історичні умови, які склалися в Російській імперії в роки війни, а це наростання соціально-економічної й політичної кризи, першочерговим завданням для військової цензури був захист інтересів влади та командування від суспільної критики й дискредитуючої інформації. З цією метою ретельно цензурувалися статті не тільки військового, але й політичного, соціально-економічного та навіть культурологічного змісту. Аналогічно з листів викреслювалися або маркували (іноді вирізалися) не тільки слова та речення, що стосувалися воєнних аспектів (назва підрозділу, номер частини, комплектація, передислокація тощо), але й загальне невдоволення війною, скарги на погане постачання армії, пияцтво, позастатутні відносини [2, арк. 531–535].

Попри все інше, у тісній співпраці з жандармами та контррозвідкою, військові цензори на основі перевірених листів виявляли шпигунські конспіративні квартири, розкривали різні злочини в армії, боролися з дезертирством та ухилянням від військового обов'язку. Увагу військових цензорів привертати описані у листах способи уникнення мобілізації до діючої армії. Так, наприклад, у березні 1915 р.

<sup>10</sup> Перлюстрація” – перевірка спеціально уповноваженими органами військової цензури або розвідки приватної, службової кореспонденції з метою недопущення передачі військової таємниці або інформації, що становить загрозу державним, військовим та комерційним інтересам; моніторингу суспільних настроїв, контролю за ситуацію у військових з'єднаннях тощо.

завдяки перлюстрації приватної єврейської кореспонденції у м. Вінниця жандармським управлінням було розкрито злочинне угруповання на чолі з Мойшею Абрамовичем, яке за гроші вчиняло умисні каліцтва [3, арк. 80–83]. Було порушено тисячі кримінальних справ проти злочинців в армії, на дрібних порушників армійського порядку накладалися дисциплінарні покарання.

Знаючи про діяльність органів військової цензури, зацікавлені особи, насамперед агенти ворожої розвідки, намагалися в усілякі способи зашифрувати інформацію. У цензурній же практиці періоду Першої світової війни існували такі типи листів: “із зашифрованим змістом”, “із прихованим змістом”, “із умовним змістом”.

Щодо першого типу листів, то досвідчений військовий цензор, незважаючи на те, що за день йому доводилося перечитувати до 200 листів, легко міг його виявити. Для новачків у цензурній справі розроблялися спеціальні пам’ятки. Зокрема, увага службовців приверталася до перших літер у реченні або абзаці, різних нетипових поміток (галочок, рисочок), незнайомої мови, нерозбірливого й занадто дрібного почерку тощо.

“Для сообщения в Германию о передвижении наших войск на краях открыток, не содержащих шпионских сведений делаются отметки (черточками и точками) или небольшой надрез на середине края. Направление передвижения войск указывается краем открытки (верхний – передвижение на севере; нижний – нижний передвижение на юг, правый – на восток, левый – на запад, в левом верхнем углу – на северо-запад; в правом верхнем – северо-восток, в правом нижнем – юго-восток, в левом нижнем – юго-запад); величина же переходящих изображается числом черточек, точек или надрезом на краях открытки: одна черта – небольшая часть войск, т.е. батальон; полк – две черты или два надреза – войск больше, и наконец три – большая масса войск, примерно, корпус” – роз’яснювалося в одному із оперативних циркулярів військово-цензурного відомства [4, арк. 2]. Такі листи або відразу знищувалися, або відправлялися у спеціальні дешифрувальні центри. Якщо кореспондент якимось чином “зацікавив” контррозвідувальні або жандармські органи, то за його листуванням у подальшому встановлювався адресний контроль.

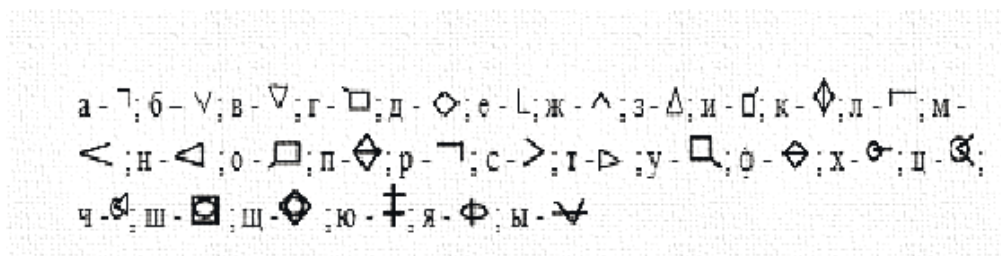
а	б	в	г	д	е	ж	з	и	к
л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф
х	ц	ч	ш	щ	ъ	ы	я	ю	?
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Один із варіантів шифрувальних знаків, що використовувалися агентами іноземних розвідок в Росії, розшифрованих контррозвідкою та переданих для розпізнавання органами військової цензури. За мат. ЦДІАК України, ф. 311, оп. 1, спр. 5.

Існував і більш складний спосіб шифрування даних. У одному з донесень до військових цензорів писалося про таке: “По полученным сведениям, иностранными

шпионами, посланними на розвідку в тил наших армій, німецьким штабом дан следующий код для сношений с агентом резидентом в Копенгаген: Ковна – Мавруци Иосиф, Вильно – Ландварово Илья, Ковна – Вильна Анна, Вильна – Лида Дмитрий, Двинск – Вильна Осип, Кошедары – Вильна Вольдемар..., в Ковне Петр, в Ландаварове Георгий, в Вильне Владимир, Сибирский – Соня, Туркестанский – Татьяна, Кавказский – Катя, Финляндский – Фенька, гвардия – Груня, стрелки – Санни, пехота – Петровский, кавалерия – Кумаров, артиллерия – Акимов, полк – домовый № плюс 27, дивизия – квартирный № плюс 12, корпус-площадь № плюс ничего, 1 час – Андрей, 2 часа – Андреевич, 3 часа – Андреев.

Німецькими розвідниками використовувалося також піктографічне шифрування.



За допомогою цих шифрів могли повідомлятися напрями пересування військових з'єднань, відомості про їх особовий склад, озброєння [5, арк. 1–2].

“Листи із прихованим змістом” мали декілька різновидів. Серед найпримітивніших способів приховування інформації можна назвати розміщення тексту на внутрішній стороні конверту, мікротекст під маркою або на склеєних частинах конверту, між склеєними папірцями тощо. Більш складним було “видряпування” тексту, тобто написання його без чорнила. Цей невидимий текст міг розміщуватися як на чистому, на перший погляд, аркуші, так і між рядками чорнильного тексту. Тому цензорам рекомендувалося оглядати листи під різними кутами падіння світлових потоків. Іноді для написання прихованого тексту використовувався підручні засоби, такі як розчин води із цукром або молоко. Такі листи військові цензори могли виявити після нетривалого підігріву паперу над свічкою чи газовою лампою [6, арк. 3–7].

Професійні ж розвідники використовували спеціальні хімічні чорнила, виявити які було дуже складно. Центральні військово-цензурні органи, звичайно ж, розробили певні прийоми роботи з виявлення листів, написаних хімічними чорнилами, синтезували різні реактиви для їх проявлення. Найпоширенішим способом було обкурювання листа спеціальним реагентом на основі йоду.

Найскладніше було працювати з листами з умовним змістом. У одному з розпоряджень Головної військово-цензурної комісії зазначалося: “В последнее время немцы применяют условные письма с сетками. Этот механический способ, однако, сложен и трудно поддается расшифровке, так как для этого отправитель и получатель должны иметь совершенно одинаковые картонные или металлические четырехугольники, разграфленные на части, при чем некоторые их этих частей вырезаны насквозь. Отправитель кладет на бумагу подобный четырехугольник (“решетку”) и пишет обыкновенным шрифтом все нужное в вырезанных частях; затем он снимает его с бумаги и заполняет пустые места (которые раньше были закрыты невырезанными частями) произвольно выбранными словами, однако, так чтобы, получился какой нибудь смысл, затемняющий или искажающий мысль



отправителя. Получив письмо, адресат кладет на него свой четырех угольник и свободно прочитывает все интересующее его [7, арк. 1–2]”.

*Лист з умовним змістом*

Дорогой Костя.

План удался и тетя на брак согласилась. Конечно, перевозки вещей не избежать; но я достал справки: все обойдется не дороже 500 руб.; передам подробности лично. Опущу это письмо на вокзале и во вторник получишь его не позже 5 час. дня. Целую тебя.

Твой

Андрей.

*Ключ:*

Дорогой Костя.

ПЛАН удался и тетя на брак согласилась. Конечно, ПЕРЕВОЗКИ вещей не избежать; но я ДОСТАЛ справки: все ОБОЙДЕТСЯ не дороже 500 РУБ.; передам подробности лично. Опущу это письмо НА ВОКЗАЛЕ и во ВТОРНИК получишь его не позже 5 ЧАС. ДНЯ. Целую тебя.

Твой

Андрей.

Приватні листи іноземними мовами були також першочерговим об'єктом пильної уваги військово-цензурних органів. Здебільшого листи польською, німецькою, французькою та англійською мовами не становили особливих труднощів у перекладі для військових цензорів. У разі незнання військовим цензором іноземної мови, така кореспонденція відправлялася для перекладу у спеціально створені пункти [8, арк. 50].

У інструкціях, розроблених Головною військово-цензурною комісією, наголошувалося, що листи, адресовані закордон, мають обов'язково піддаватися дуже ретельній перевірці. Відповідно до цих же інструкцій уся кореспонденція (як приватна, так і дипломатична), яка надходила до Росії від адресантів з ворожих країн або ж адресована до таких країн, підлягала конфіскації [6, арк. 13].

Особлива процедура передбачалася щодо розгляду цензорами листів угорською, татарською, єврейською мовами. Зокрема, щодо листів перших двох категорій, їхній переклад передбачався лише в окремих випадках. З метою ж поліпшення та ліквідації зайвих складнощів у роботі чиновників військово-цензурних органів військовим цензорам рекомендувалося знищувати подібні листи [4, арк. 8].

Упродовж 1914–1916 рр. уся кореспонденція єврейською мовою ретельно перевірялася, одночасно проводився моніторинг ставлення євреїв, готовності воювати “за Росію, за Царя”. У 1916 р. вийшло розпорядження Верховного Головнокомандуючого про знищення всієї кореспонденції єврейською мовою. Лише в березні 1917 р. це розпорядження було скасовано й кореспонденція єврейською мовою почала розглядатися військовими цензорами за загальноприйнятою процедурою [14, с. 226–236].

Окрема цензурна процедура існувала для розгляду листів військовополонених солдат австро-німецької армії. Неприпустимим було писати листи угорською мовою, повідомляти про місце свого перебування, скаржитись на умови полону. Якщо хтось із полонених вдавався до хитрощів або намагався приховати текст, його позбавляли права листуватися. У одному з донесень зазначалося: “открытые почтовое карточки отправляемые из России в неприятельские государства военнопленными австрийцами и немцами, вклеиваются иногда особые полоски тонкой бумаги, на которых сообщаются сведения о нашей армии [7, арк. 18]”.

Не гребували розвідки в роки війни й елементарними способами пересилки повідомлень про дії російської армії у пірижках, банці варення, підкладці одягу, бандеролі з подвійним дном, книжці або газеті з умовними позначками й таке інше.

Можемо також стверджувати, що влада намагалася не тільки упровадити ефективно функціонування інституту військової цензури, а й за допомогою поліції та інших спецорганів встановити контроль за інформаційним простором міст і сіл українських губерній, що увійшли до театру військових дій. Його всеохоплюючий характер виявився у фактичній забороні користуватися телефонним зв'язком, передавати кореспонденцію службовцями залізниці, утримувати поштових голубів.

Важливим елементом підтримки правопорядку стала робота поліції та щодо попередження, нейтралізації свідомого чи несвідомого поширення тривожних чуток, дезінформації, виявлення джерел їх творення.

Своєрідним прикладом того, як губерньська влада рекомендувала поліції боротися з поширенням чуток, є циркуляр київського губернатора від 3 серпня 1914 р. Для профілактики поширення чуток чиновник вищого рангу рекомендував чинам поліції підтримувати постійний зв'язок із сільським населенням, у середовищі якого чулки найшвидше поширюються, роз'яснювати селянам офіційну позицію центральної та місцевої влади щодо тієї чи іншої ситуації на фронті або в тилу, а для нейтралізації поширювачів дезінформації вживати найжорсткіші заходи [8, арк. 11–12].

Наприклад, у Чернігівській губернії за поширення пліток про перемогу Німеччини у війні в різний час було звинувачено декілька осіб із селян та міщан. Усі вони були заарештовані службовцями поліції, а обвинувачення ґрунтувалися на почутих (при свідках) службовцем поліції розмовах, у яких згадували Німеччину, характер та результат військових операцій її армії. Як правило, заарештовували ініціатора розмови, решта ж співрозмовників всіляко заперечувала свою причетність до поширення такої інформації [9].

Більшу небезпеку становило поширення пліток у вагонах поїздів, особливо міжнародного сполучення. Окрім цього, за даними жандармських поліційних управлінь, у поїздах, у тому числі й тих, що прямували в прифронтову зону, діяли агенти ворожих держав. Вони під виглядом простих попутників – комунікабельних співрозмовників, – вступаючи у розмови з вояками російської армії та цивільними особами, намагалися дістати від них інформацію військового та соціально-економічного характеру. Жандармські поліційні управління залізниць і керівництво залізниці намагалися вживати запобіжних заходів, рекомендуючи в розвішених у вагонах поїздів та на залізничних станціях оголошеннях не заводити розмов у поїздах із незнайомцями, наголошуючи на негативних наслідках таких дій [10, арк. 2–23]. Наступним кроком стало видання Окремим корпусом жандармів (окремий орган політичної поліції в Російській імперії) на прохання вищих військово-цензурних органів циркуляра від 8 жовтня 1915 р. “Про прийняття

заходів для недопущення у пасажирських поїздах розмов про військові події, поширення пліток з осудом військових операцій армії, дій уряду Російської імперії”. Згідно з циркуляром у разі виявлення жандармами в пасажирських поїздах або на залізничних станціях осіб, які поширювали плітки або активно намагалися завести розмову, виявляючи інтерес до інформації військового чи соціально-політичного характеру, таких осіб слід негайно затримувати для подальшого з’ясування особи, можливої їх причетності до шпигунства тощо [11, арк. 171].

Посилення військово-цензурного контролю за залізничним транспортом відбувалося й за іншими напрямками. Відповідно до циркулярів штабу Київського військового округу на театрі військових дій унтер-офіцери жандармських поліцейних управлінь залізниці повинні були не допускати передачі кореспонденції в обхід поштових установ, яка у такий спосіб уникала будь-якої перевірки з боку військово-цензурних органів. 10 жовтня 1914 р. начальники губернських жандармських поліцейних управлінь залізниці, під наглядом яких перебували прикордонні залізничні станції, наказували підлеглим під час проведення митного контролю ретельно оглядати у присутності пасажирів потягу їхні особисті речі та багаж. У разі виявлення серед особистих речей кореспонденції російською мовою – цензурувати її на місці, у разі ж виявлення кореспонденції іноземними мовами – спалювати її у присутності її власника [11, арк. 171].

Навесні 1915 р. у своїх рапортах унтер-офіцери жандармських поліцейних управлінь залізниці повідомляли про випадки передачі за винагороду кореспонденції провідниками пасажирських потягів. Реагуючи на ці донесення, у березні 1915 р. начальники губернських жандармських поліцейних управлінь залізниці видали циркуляри, у яких наголошувалося, що у зв’язку з воєнним часом неприпустимою є передача кореспонденції без попереднього військово-цензурного перегляду, а тому унтер-офіцерам жандармських поліцейних управлінь залізниці наказано посилити нагляд за провідниками вагонів. Останні під жодним приводом не мали брати кореспонденцію для передачі її в обхід поштово-телеграфних установ. У разі підозри у скоєнні таких дій провідником унтер-офіцеру дозволяли ретельно переглядати всі речі працівника залізниці, робоче місце. Знайдена кореспонденція підлягала конфіскації і передачі до жандармського управління [12, арк. 13].

Отже, жорстокість та безкомпромісність влади в боротьбі з чутками та поширюваною дезінформацією доречно пояснювати не лише воєнним часом, а й цілим комплексом невирішених соціально-економічних, національних проблем в імперії. Державна система не була надто міцною, а тому від будь-якої іскри в державі могло розгорітися негасиме полум’я соціального чи національно-релігійного невдоволення. Загальний низький рівень освіченості в імперії Романових не давав змоги населенню критично мислити, аналізувати інформацію й тим самим не бути настільки вразливим до “інформаційних атак”. Що ж до виявлення агентурних каналів і способів передачі інформації, то, звісно, частина таких відправлень не була виявлена військовою цензурою, але все ж її органи забезпечували гідну протидію розгорнутій у Росії німецькій і австро-угорській шпигунській мережі, змушуючи їх витратити значні кошти та зусилля для отримання й передачі потрібної інформації. Звичайно, що сучасні канали передачі інформації не можна порівняти з періодом 1914–1917 рр., однак історичний досвід та певні аналогії все ж варто враховувати при здійсненні сьогоденних заходів інформаційної безпеки.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 864, спр. 296.
2. ЦДАК України, ф. 735, оп. 1, спр. 1.
3. ЦДАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 1804.
4. ЦДАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 3118.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 858, оп. 2, спр. 1.
6. ЦДАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 3118.
7. ЦДАК України, ф. 692, оп. 1, спр. 3441.
8. ЦДАК України, ф. 320, оп. 1, спр. 1430.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 6, спр. 42.
10. ЦДАК України, ф. 310, оп. 1, спр. 45.
11. ЦДАК України, ф. 385, оп. 1, спр. 2793.
12. ЦДАК України, ф. 342, оп. 1, спр. 14.
13. *Измозик В. С.* “Черные кабинеты” в России (XVIII “ начало XX веков). Жандармы России. Политический розыск в России. XV–XX век. СПб.-М.: Нева – ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 640 с.
14. *Кириєнко О.Ю.* Військова цензура і “єврейське питання” в Російській імперії (1914–1917). Література та культура Полісся. Вип. 57. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. С. 226–236.
15. *Сідак В. С., Степанков В.С.* З історії української розвідки та контррозвідки. Нариси. К.: Ін-т СБУ, 1994. 401 с.
16. *Смыкалин А. С.* Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. СПб.: Издательство Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2008. 317 с.
17. *Старков Б. А.* Охотники на шпионов. Контразведка Российской империи. СПб: Питер, 2006. 304 с. – (Серия: Кругозор).
18. *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія. Х., 2001. 246 с.

Отримано 16.11.2017